

EEN APART

SOORT MOED

ETTY HILLESUM (1914-1943). Geboren in Middelburg, vermoord in Auschwitz. Rechtenstudie in Amsterdam, daarna colleges Slavistiek. Geen vaste betrekking, inkomsten uit Russische les. Ongetrouwd, geen kinderen. Literaire ambities, tijdens haar leven niets gepubliceerd. Bekend vanwege postuum uitgegeven dagboeken met een psychologische en levensbeschouwelijke inslag. Thema's: zelfvinding, God, niet-haten, schrijven, vrouw-zijn, altruïsme, moed. Op een formulier noteert ze achter levensbeschouwing: 'geen'.

Ontmoet op 8 februari 1941 Julius Spier, een Jungiaans georiënteerde therapeut die van grote invloed is op haar ontwikkeling en naast leermeester een van haar liefdespartners wordt.

Medio juli 1942 in dienst bij de Joodse Raad. Twee weken op kantoor. Daarna ondersteunend werk in Kamp Westerbork, uitvloeisel van de wens haar lijdende medemens tot steun te zijn. In het najaar van '42 is ze er drie perioden van twee weken. Tussendoor en nadien veelal ziek: buikklachten, galstenen, hoofdpijn, duizeligheid.

Karakteristiek citaat: 'In alle kampen over heel Europa zou ik willen zitten, aan alle fronten zou ik willen zijn, ik wil toch immers niet z.g. "veilig" zijn, ik wil er toch bij zijn, ik wil een klein stukje verbroedering op iedere plek, waar ik ben tussen al die z.g. vijanden, ik wil begrijpen wat er gebeurt, ik zou willen dat

zovelen als ik maar bereiken kan – en ik weet, dat ik velen kàn bereiken, maak me gezond, o God – het wereldgebeuren zouden begrijpen op mijn manier. – En wat is het dan alles nog, als ik de liefde niet heb?–’ [573, 2 oktober 1942]

Op 6 juni 1943 terug in Westerbork. Op 5 juli verliezen medewerkers van de Joodse Raad hun beschermde positie en wordt Hillesum kampbewoner. Op 7 september 1943 op transport naar Auschwitz, samen met vader Louis, moeder Riva en broer Mischa. Broer Jaap volgt later naar Bergen-Belsen. Niemand van het gezin overleeft.

Hillesum geldt als een icoon van religieus humanisme en passief verzet. Ze is inspirator van stichtingen, vredesinitiatieven, talloze boeken, een wetenschappelijke serie, dissertaties, documentaires, voorstellingen en, in het voorjaar van 2026, een docudrama bij de NTR.

Citaten uit *Het verzameld werk* van Etty Hillesum worden in de lopende tekst aangegeven door een paginanummer binnen vierkante haken, bijvoorbeeld [484]. *Het verzameld werk* bevat de teksten van haar bewaard gebleven dagboekschriften en van brieven en kaarten, alsmede correspondentie aan en over Hillesum. De paginering van eerdere verzameledities (*De nagelaten geschriften* en *Het werk*) loopt gelijk. Fouten en eigenaardigheden in citaten zijn stilzwijgend overgenomen.

Jan Oegema

EEN APART

SOORT MOED

Etty Hillesum nu

Boom – Amsterdam

Een morele keuze is vaak een mysterieuze zaak.

IRIS MURDOCH¹

In zekere zin begint filosofie waar schrijven eindigt. Schrijven is repeteren, het is op z'n best een generale repetitie, maar nog geen uitvoering. Filosofie is uitvoering.

COSTICA BRADATAN²

[...] ik heb er altijd in geloofd dat je door portretten leert nadenken.

VINCENT VAN GOGH³

INHOUD

Dromen en dwalen 11

I | AMBITIE 23

Niet gedanst is niet geleefd 25

Etty sum. Zelfbewustzijn, lef, ambitie 40

Met heet water 49

II | HOOGLIED 63

Bloemen, of het verhaal van een discipel 65

De zelfmoed van Julius Spier 80

Laten we in de wijngaard gaan 91

III | ANTIGONE 107

Gelukkig in Westerbork 109

Het nee van Antigone 133

Het nihilisme van Antigone 156

Iets gek – maar niet voor Kierkegaard 172

IV | DE MOED 185

Practicum zelfmoed 187

Nadenken over zelfmoed 199

Een minderheid van één 211

Murdochs argument 228

Da capo al capo 234

Verantwoording en dankwoord 238

Noten 241

Dromen en dwalen

‘28 jaar en nog niets tot vorm. En tòch – en toch. Mijn leven begint pas,’ schrijft Etty Hillesum op 18 juni 1942, zes weken voordat ze de eerste maal naar Kamp Westerbork zal vertrekken. Ze wordt aangestaard door het getal 28, ze komt er meer dan eens op terug. Ze heeft ontdekt dat ook haar grote voorbeeld Rainer Maria Rilke worstelde met precies die leeftijd. [Vgl. 331]

Toen hij die brieven schreef, waar ik nu aan bezig ben was hij 28 jaar. En soms bedenk ik plotseling opeens – ik ben ook 28 jaar – ja 28 jaar. Het is een getal, waar ik nog steeds een beetje bang voor ben; ik weet niet waarom. Ik heb dit getal nog niet helemaal geaccepteerd en soms zeg ik tegen anderen, dat ik 27 ben, stomverbaasd zijnde over zoveel kinderachtigheid in mij! 28 – ik vind het zo een donker en zwaar getal. –Ach idioot! [340]

De overgang van 27 naar 28, de laatste grens van jongvolwassenheid naar volwassenheid. Een ijzige grens, vanaf nu komt het erop aan. Je zult zijn of niet zijn, je bewijzen of niet bewijzen. Rilke bezweert zichzelf dat hij moet werken, niets dan werken, om de spoken van wispelturigheid en indolentie te verjagen. Hoe zal Hillesum laten zien wat ze waard is?

Hillesum herkent Rilkes probleem, niemand zo goed in tijd verdoen als zij. Ze noemt zichzelf regelmatig verdroomd of, heel fraai, droomverloren; het woord verschijnt drie keer in haar dag-

boeken. [137 e.v.] Sinds 1937 heeft ze een kamertje op het Museumplein met een bureautje in een erker, ze zit graag voor zich uit te staren richting de torentjes van het Rijksmuseum. Ze houdt van het uitgestrekte veld, de leegte, de luchten, het gras, niet te vergeten de bomen, ze heeft iets met bomen. Vooral de boom direct voor haar venster, ze zijn bevriend en voeren gesprekken met elkaar. Ze is verdrietig als de gemeente op een dag een paar takken wegsnoeit, het is alsof ze een arm moet afstaan.

Eerlijk gezegd vindt ze die boom 'een groter avontuur dan alle mensen bij elkaar'. [318] Die boom verzinnebeeldt het geheime deel van haar leven, zelf is ze geneigd te denken: het belangrijkste deel.

Het dromen gaat in het eerste jaar van de oorlog gewoon door. In de twee jaar erna ook, een oorlog verandert niets aan het geluk van een boom. Wat zich op de grasvlakte voor haar aan menselijke activiteit afspeelt: ze registreert het maar het boeit haar matig. Aan het Museumplein worden vanaf mei 1940 verschillende nazi-hoofdkwartieren gevestigd, zwarte bolides rijden af en aan, op 18 mei 1942 vindt er zelfs een groots defilé plaats met rijen politiemensen – Duits en Nederlands – keurig in het gelid. Hillesum hoor je er niet over, ze kijkt er gewoon langs of overheen. Door een gedicht van Rilke is meer te zien dan door de bril van ene Himmler.

Criticus Kees Fens zegt het treffend, bij het uitkomen van de eerste compilatie uit haar dagboeken in 1981. 'Men kan *Het verstoorde leven* nauwelijks als een oorlogsdagboek in strikte zin zien, want het bijzondere, historische, wordt voortdurend naar het algemene toegedacht. Oorlog en deportatie, ze lijken eerder een incident in een geheel van mens en God dat als eeuwigheid wordt ervaren.'¹

Hillesum verliest zich gemakkelijk in dagdromen. Dat moet je er beslist bij bedenken wanneer ze op 9 maart 1941 haar eerste schrift openslaat en haar vulpen pakt. Ze is net 27, dit moment heeft ze lang voor zich uitgeschoven. Oorzaak is niet alleen haar geremdheid, zoals ze zelf veronderstelt. Oorzaak is evenzeer haar neiging tot dromen en dwalen, die zich in haar geval (als bij vele creatieven) behalve als werkelijkheidsmijding ook laat interpreteren als werkelijkheidsverkenning. Als een talent, kortom.

‘Vooruit dan maar!’ zo begint ze. Het zal een vast element worden van haar eerste dagboekschriften, de aansporingen tot actie. *En nou is het uit zusje, aan de slag! En nou organiseren! En nou is het uit met dit onnozele geklad!*

Vooruit dan maar! Dit wordt een pijnlijk en haast onoverkomelijk moment voor mij: het geremde gemoed prijs geven aan een onnozel stuk lijntjespapier. De gedachten zijn soms zo klaar en helder in het hoofd en de gevoelens zo diep, maar opschrijven, dat wil nog niet. In hoofdzaak is het geloof ik het schaamtegevoel. Grote geremdheid, durf de dingen niet prijs te geven, vrij uit me te laten stromen en toch zal dat moeten, wil ik op den duur het leven tot een redelijk en bevredigend einde brengen. Zoals ook bij het geslachtelijke verkeer de laatste bevrijdende schreeuw altijd schuw in de borst blijft steken. [4]

Bijzonder aan deze zinnen is dat ze waarmaken wat de auteur zegt te verlangen. Ze stromen uit haar pen, getuigend van een vrijmoedigheid die voor de meeste literaire auteurs van dat moment een brug te ver zou zijn. De bevrijdende schreeuw die schuw in de borst blijft steken: wie is er anno 1941 vertrouwd genoeg met de eigen seksualiteit om dit aan te durven? De auteur spreekt over geremdheid, haar taal is dat echter allerm minst, wat erop duidt dat haar creatieve ik deels al daar moet zijn waar haar verstandelijke ik nog moet komen.

Hillesums taal stroomt vanaf het eerste moment en zal haar brengen waar ze wil. Haar taal weet vaak meer dan ze zelf weet, het jarenlange wanhopen en flierefluiten is niet voor niets geweest. Beseffen dat er iets in beweging moet komen, meer nog, moet gaan stromen, wat het ook is, de dingen: dat alleen al is een groot inzicht. Grote twijfel grote verlichting, heet het in het zen-boeddhisme, een gezegde dat volgens een van de interpretaties niet volgordelijk maar eerder gelijktijdig moet worden gedacht. In het erkennen van twijfel en impasse, in het benoemen en onder ogen zien ervan is er volgens die interpretatie al iets uitermate kostbaars bereikt.

Welbeschouwd is Hillesum verder dan ze denkt, deze zinnen